

ՊԱՐԹԵՆՆԵՐԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԵՒ

ՆՐԱՆՑ ԵԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՀԵՏ.

(250 Զրիստոսից առաջ — 226 Զրիստոսից յետոյ)

Ա. Մակեդոնական շրջան.

(Շարունակութիւն)

Միթրիզատէսն իւր սահմաններն ընդարձակեց գէպի արևելք. բակտրիական յոյն տէրութիւնն այդ ժամանակ ներքին կռիւների շնորհիւ տկարացել էր, ուստի և Միթրիզատէսն մի քանի նահանգներ խլեց նրանից մերձաւորապէս 161 թ. Ք. ից առաջ, Նոյնպիսի յաջող հանգամանքներ նպաստեցին պարթևաց թագաւորին արևմուտքում, ուր արի Դեմետրիոսի ընդդէմ կռուելով ներքին թշնամիք վերջապէս յաղթեցին նրան (150 թ.) և թագաւորեց Ալէքսանդր Թէոպատոս Եւերգետէսը, որ իրեն Անտիոքոս Եպիփանի որդի էր հռչակել, Եգիպտոսի թագաւոր Պտղոմէոս Ֆիլոմետորը սրա ընդդէմ զինեց 147-ին Դեմետրիոսի որդուն, երկամայ պատերազմից յետոյ յաղթելով նրան բռնեց (145) և թագաւորեցրեց Դեմետրիոս Բ. ՆԻԿԱՏՈՐԻՆ: Սա իւր վարքով ատելի դարձաւ շուտով իւր հպատակներին, ուստի և յաջողութիւն ունեցաւ Դիոգատոսը, որ ստոր ծագումից մի անձն էր և ապստամբութեան զրօշը բարձրացրեց Ապամեայում, Դիոգատոսն իրեն թագաւոր հրատարակեց ՏՐԻԽՓՕ անուամբ և հինգ տարի կռուելով Դիմետրիոսից Ասորիքի մեծագոյն մասը խլեց, ևէնց այս միջոցին ծագեց պարթևաց և մարաց կռուիւր, Միթրիզատէսն հետապնդեց նուաճեց Մարաստանն ու Բաբելոնիան Սելևկիա մայրաքաղաքով (142—140), Պարթևական լուծը ծանր թուեցաւ այս նահանգների բնակիչներին և նրանք հրաւիրեցին Դեմետրիոսին իրենց օգնութեան: Դեմետրիոսն Ասորիքում այլ ևս կորցնելու բան չունենալով 140 թուին արշաւեց գէպի Միջագետք, ամենուրեք զրկաբաց ընդունեցին նրան, մինչև իսկ բնիկ փոքրիկ թագաւորութիւնները (պարսից, Ելեմայեցոց և բակտրիացոց) միացան ասորոց թագաւորի հետ: Սկզբում յաջող գնացին Դեմետրիոսի գործերն, բայց վճռական ճակատամարտում յաղթուեցաւ նա 139 թուին և գերի բռնուեցաւ: Այսպիս-

սով վերջնականապէս ջախջախուեցաւ Սելևկեան իշխանութիւնն Իրանում և Միջագետքում ու նրա տեղը բռնեց պարթևական իշխանութիւնն:

Միթրիզատէսն իւր կեանքի վերջին կռիւ մղեց և Ելեմայեցոց դէմ, որոնց հարստութեամբ նշանաւոր Նանէի կամ Արտեմիսի տաճարը կողոպտելով 10,000 տաղանդից աւելի (23 մլն. ոսկւի) գանձ յափշտակեց, Ինչպէս թուում է նա այստեղ Արշակունեաց հարստութեան մի ճիւղի թագաւորութիւնն հաստատեց, որի ներկայացուցիչներից մէկի անունն յայտնի է մեզ 82 և 81 թուականներից Ք. ից առաջ, Այդ թագաւորի անունն է Վամնասցի Իէս, որ 96 տարի կեանք է ունեցել և որի դրամներն անգամ ունինք մենք:

Միթրիզատէսը մեռաւ 138 թուին փառաւոր ծերութեան հասակում և պարթևաց պատմութեան մէջ տէրութեան հիմնադրին հաւասար հռչակ ունեցաւ, որովհետև նա պարթևական տէրութիւնն մեծ պետութիւն դարձրեց, հարստացրեց, ընդարձակեց և նուաճուած երկրները լաւ օրէնքներով հաստատուն հիմքի վրայ դրաւ:

Միթրիզատէսի ժամանակ պարթևական տէրութիւնն տարածուում էր հնդկական Ափղանից մինչև Եփրատ գետն և Մարաստանից մինչև պարսկական ծոցը: այս ահագին տարածութիւնն երկու մասի էր բաժանուում, վերին և ներքին, ներքինը կամ արևմտեանն ունէր 7 սատրապութիւն, իսկ վերինը 11, ընդամենը 18, Այս միջոցին պարթևաց հիւսիսային սահմաններում զոյլութիւն ունէր գեռ Փգր Մարաց թագաւորութիւնն, հարաւում Ելեմայեցոց տէրութիւնն և Պերսիսը, բոլորովին արևմտեան հիւսիսային մասում Ագիարենէի թագաւորութիւնն, որ յիշատակուում է 69 թ. և Ուռհայի թագաւորութիւնն, որ հիմնուել է 132 թ.:

Այս մանր տէրութիւնները ճանաչել էին պարթևաց գերիշխանութիւնն, երբ պարթևներն զօրաւոր էին լինում, կարողանում էին պահպանել և այդ գերիշխանութիւնն, իսկ երբ ներքին պատերազմների պատճառով տկարանում էին, գերիշխանութիւնն միայն անուանական էր մնում: Տըբգատ Արշակն արդէն մեծ արքայ էր կոչուել, նրան հետևել էին իւր յաջորդները մինչև Միթրիզատէս, որ կոչուեցաւ արքայից արքայ, Այս տիտղոսը անշնանակ մի ածական չէր, այլ շնորհուած մի մակդիր, որովհետև միթրիզատէսից յետոյ 70 տարի շարունակ այդ տիտղոսը ոչ ոք չէ ստացաւ:

Պարթևաց տէրութեան մէջ թագաւոր նշանակելու գործի մէջ մեծ էր ազնուականութեան ազ-

գեցուծիւնը, Թագաւորից յետոյ առաջին տեղը պատկանում էր ծերակուտին, որի անդամներից ընտրուում էին բոլոր զօրավարներն և կուսակալները։ Սրանք կոչուում էին Թագաւորի տոհմակիցներ, որ անշուշտ հին պարսկական նախարարներիցն էին ծագել։ Բացի այս ծերակուտից կար մի այլ ծերակուտ, բաղկացած իմաստուններից և մոգերից, որ նոյնպէս մասնակցում էր Թագաւորի կարգման։ Չնայելով տարածուած թիւր կարծիքներին, պարթևները ջերմեռանդ զօրաստրեաններ էին, սակայն հարկաւ ոչ այն աստիճանի, որքան Սասանեանների, որոնց հետ համեմատելով սրանց սխալմամբ անտարբեր զրադաշտական են համարել։ Մակեդոնական շրջանը աւարտուած կարելի է համարել Սելևկեան մեծ պետութեան անկմամբ և Միթրիդատէսի պարթևական տէրութեան հաստատութեամբ (138), որի սահմանների մէջ չէր մտնում սակայն Հայաստանը, որ ինչպէս պատմութեան շարունակութիւնից կերևի մի անկախ տէրութիւն էր և կարճ ժամանակ (14 տարի) նոյն իսկ գերիշխան դարձաւ առաջաւոր Ասիայում։

Բ. Արշակունեան շրջան

Փրատէս I Բ. յաջորդեց Միթրիդատէս Ա-ին 138 Քրիստոսից առաջ և շարունակեց իւր հօր սկսած գործերը. սա էր որ սկիւթ աշխարհակալների ձեռքից խլեց Բակտրիոյ Մարգինան նահանգը, Սրա ժամանակ տեղի ունեցաւ Սելևկեանց վերջին փորձը կորցրած գերիշխանութիւնը կրկին յետըս գրաւելու համար. այդ ձեռնարկութիւնը պատկանում էր Անտիոքս Ե-ին, որ Սելևկեանց Թագաւորների շարքում արիագոյնը կարող է կոչուել, և որ վերջ էր գրել բոլոր ներքին կռիւներին Ասորիքում, Թագաւորական իշխանութեան զօրութիւնը վերականգնել էր, նոյն իսկ ընկձել էր հրէաներին, առել էր Երուսաղէմն և ստիպել հրէից, որ իրեն զօրք տան, Պարթևաց դէմ արշաւեց նա 130 թ. 300,000 մարդուց բաղկացած մի բանակով, որի մէջ սակայն 80,000 հոգի միայն մարդիկ էին, իսկ մնացեալն բանակի աղիւթ պահապաններ ու ծառաներ էին, Պարթևաց սահմանները մոնելուն պէս բոլոր մանր Թագաւորներն ու նահանգների բնակիչները միացան Անտիոքոսի հետ, երեք ճակատամարտում յաղթող հանգիստացան և տիրեց մինչև Եկրատան, Պարթևները կրկին իրենց նախկին նեղ սահմանների մէջ փակուեցան, Անտիոքոսն իւր բանակով ձմերեց Մարաստանում, ուր իւր զօրքը

մանր գնդերի բաժանեց և ցրուեց գիւղերն ու քաղաքները, Ասորական զօրքը իւր խիստ պահանջներով գրգռեց ժողովրդին, որ և դաւադրութիւն կազմելով մի ժամադրեալ օրուան մէջ յարձակուեց ասորական գնդերի վրայ և սկսաւ ջարդել, մինչ Անտիոքոսը օգնութեան էր դիմում իւր գնդերին, պատահեցաւ Փրատէսի 120,000 հոգուց բաղկացած բանակին և ճակատ տալով պարտութիւն կրեց, ինքը վիրաւորուած փախստեամբ ազատուեց և թըշնամու ձեռքը չընկնելու համար մի ժայռից գահալէժ եղաւ ու մեռաւ։ Այս եղբերկան վախճան ունեցաւ Սելևկեանց վերջին ձեռնարկութիւնն և սկսած 129 թուականից Պարթևներն ընդ միշտ ազատուեցան Ասորոց յարձակումներից, Փրատէսը չքով թաղման հանգէս կատարել տուաւ Անտիոքոսի համար, նրա աղջկանց մէկին կնութեան առաւ իրեն և անդրանիկ որդուն Սելևկոսին, ուղարկեց Ասորիք, որ իւր հօր գահն ամրանայ, Պարթևաց Թագաւորը արևմտեան թշնամուց ազատուելով՝ մի աւելի զօրաւոր թշնամի վաստակեց. Անտիոքոսից նեղուելով նա դիմել էր Սկիւթների օգնութեան առատ վարձ խոստանալով. սակայն մինչև նրանց հասնելն, արդէն ինքն յաղթել էր թշնամուն, ուստի մերժեց Սկիւթների վարձը, նրանք էլ արշաւեցին և ասպատակեցին պարթևաց երկիրն և կողոպտելով հասան մինչև Միջագետք, Փրատէսը նրանց դէմ ելաւ և կոր ի զուլս ջարդուելով սպանուեցաւ ճակատամարտում 128 թ.։

Փրատէսին յաջորդեց Փրիապոտիսի երրորդ որդին, ԱՐՏԱՐԱՆՈՍ Բ. (Արտաւան), հաշտութիւն արաւ Սկիւթների հետ, նրանց հարկ խոստացաւ տալ և հրաժարուեց տէրութեան արևելեան բաժնում Դրանդիանայի հարաւային բաժնից, ուր սկիւթներն հաստատուեցան և երկիրն էլ նրանց անուելով սեւ Սակաստան կամ Սեստան կոչուեցաւ։ Այս միջոցս մեծամեծ շփոթութիւններ են տեղի ունեցել Պարթևաց երկրներում, որոնց մասին պատմութիւնը լռում է, սակայն Արտաքանի հակառակ Թագաւոր արշակունիների դրամները վկայ են այդ մասին։

Արտաքանին յաջորդեց իւր որդի ՄԻԹՐԻԻԱՏԵՍ Բ. ՄԵԾՆ, Սա պիտի Թագաւորած լինի 123 թ. քիչ յետոյ։

Փրատէսի մահուանից յետոյ (127 Ք. ից առաջ) յաջորդեց Փրիապոտիսին երրորդ որդին՝ Արտաքանոս Ա. (Արտաւան), որ դրամների վրայ կոչուում է Արշակ Թէոպատոր Նիկատոր, Սրա ժամանակ

Հասկ պարմեաց տերութեան մէջ ներքին երկպա-
ռակութիւններ կային որ գուշակում ենք դրամնե-
րից, Արտաւանը պատերազմ մղեց Տոխարացիների
դէմ և վիրաւորուելով մեռաւ շատ կարճ միջոց իշ-
խեղուց յետոյ:

Սրան յաջորդեց իւր որդին՝ Միլիթրիդատէս
Բ. Մեծն, որ և եղաւ պարթեական տէրութեան
վերահաստատողն: Ճիշդ չէ կարելի որոշել Միլթրի-
դատէսի գահ բարձրանալու տարեթիւը: Հաւանա-
կան է որ այդ տեղի ունեցած լինի 123 թ. Բ.-ից
առաջ: Պատմական ընդհանուր ձևով մեզ հասած
տեղեկութիւնն ասում է, որ սա շատ պատերազմ-
ներ մղեց և յաղթեց սկիւթացիներին մի քանի ան-
գամ: Երևում է որ Միլթրիդատէսի ջանքն և եղել
ձեռք բերել իւր նախորդների կորցրածները, այս-
պէս նա հաստատեց նախկին արևելեան սահմանն և
արևմուտքում վերջնական սահման դարձրեց Եփ-
րատը, որ այնուհետև միշտ իբրև պարթեական
սահման նկատուեց:

Իւր Թագաւորութեան վերջին օրերում
այնքան զօրացել էր Միլիթրիդատէսն որ վըս-
տահացաւ խառնուելու Մեծ-Հայքի գործերը
մէջ։ Նախընթաց մի պատերազմից յետոյ
Հայաստանի Թագաւորն ստիպուած էր եղել
իւր որդուն, Տիգրան Բ-ին, պատանդ տալու
պարթեաներին։ Արդ, Միլիթրիդատէսն Տիգրա-
նին Թագաւորելու նպատեց հակառակ Ար-
տաւազդ Ա-ի (հաւանօրէն Տիգրանի ստագ
եղբօրն) եւ զէնքի ուժով հայոց զահի վրայ
քաղմեցրեց սրան 94 Թ. Բ.-ից առաջ։ Ի
տրիտուր այս ծառայութեան Տիգրանը պար-
տաւորեցաւ պարթեաց Թագաւորին տալ
Հայաստանից 70 հովիտ։

Իբրև Միջազեռքի տէր Միթրիդատէն յա-
րարեալութիւն սկսաւ Հռովմի հետ և բանազնացու-
թեան մէջ մտաւ Վիլիկիոյ պրէտոր Սուլլայի հետ
92 թուին։ Այս բանազնացութեան նպատակն էր
Ասորիքի մասին ունեցած պարթեական դիտաւո-
րութիւնները որովհետեւ այդ միջոցին պարթեաները
կռիւ էին մղում Վոմոգէնի Լաօդիկէս թագո՛ւհու
հետ, որին օգնում էր Անտիոքոս Ժ. Քիչ ժամա-
նակ յետոյ պարթեաները խառնուեցան Սելէւկեան-
ների ներքին կռիւներին և 88-ին գերի բռնուեցաւ
Դամասկոսում թագաւորող Ինմետրիոսը, որ Միթ-
րիդատէսի պալատում մնաց ապա մինչև իւր մահը։
Այս յաջողութիւնից քիչ յետոյ պէտք է մտած
լինի Միթրիդատէսը։

Միլիթրիգառէսին յաջորդեց Արուստան
Բ.՝ արանից յետոյ արքայից արքայ տիտ-
ղոսը սեփականեց իրեն մի ոչ պարթեւ Տիգ-
րան Բ. Հայաստանի թագաւորը, եւ այնպէս
տկարացրեց պարթեւաց զօրութիւնը, ինչպէս
ոչ ոք չէր կարողացել: Երբ 86 թուին նրան
Ասորիքի մի մասում թագաւոր ճանաչեցին,
այդ ընտրութիւնն արդարացնում էին նրա-
նով: որ Տիգրանը դաշնակից էր պարթեւաց,
սակայն շատ չը տեսց: որ պարթեւներն
ներքին եւ արտաքին կոիւնների շնորհիւ այն-
քան տկարացան, որ հայոց հետ էլ համե-
մատուել կարող չէին:

Գարթեական այս ներքին շփոթութիւններէ միայն վերջին գործողութեան հետ ենք մենք ծանօթ. 77 թուին Սինատրուկէսը Սահարաւիների երկրից եկաւ և թագաւորեց 80 տմայ հասակում 7 տարի, Սահայն հաղիւ թէ սա միակ լինի այն գահ յափշտակողներից, որոնք այդ շրջանում իշխել են պարթեանների երկրում: Այս ժամանակից դրամներ չունինք մենք, որև ազացոյց է խառնակ վիճակի, Տիգրանը տիրեց Մարաստանին կամ՝ նրա այն մասին, որ Ատրպատական էր կոչուում, քայց նա մտաւ եւ պարթեւաց պատկանող Մեծ Մարաստան, տնրեց Ադրապանանը, Եկրատանի կառավարչի ղդեակը, որ միայն 10 հազարամէտը հեռու է Եկրատանից: Այս քաղաքը Արշակունիների մայրաքաղաքն էր Փրասաւէս Բ-ից սկսած մինչեւ Միթրիդատէս Գ.: Այն 70 հոլիտները, որ Տիգրանը տուել էր երրոմս պարթեւաց թագաւորին ի զին իւր թագաւորելուն, այժմ՝ յետ խից: Տիգրանն աւերեց Նինուէի եւ Արտեւայի շրջակայքն եւ, նա նուաճեց պարթեւաց հպատակ Աղիաթէնէի թագաւորութիւնն եւ Միջագետքը Մծրին ամրոցով: Այս կոիւներից վերջինը Տիգրանը վարեց Սինատրուկի հետ, հասանորէն այս կոիւր ղեռ շարունակուում էր, երբ Պոնտոսի թագաւոր Միթրիդատէս (Մհհրդատ) օգնութիւն կանչեց Երկու թագաւորներին եւ, քայց իզուր:

(T w p n l h m k h l h)

Ն. Զարամիան.

1. Trogus-ի գրքի մէջ ներս սպրդած մի խան-
գարման հիման վրայ այսպէս է դասաւորում Գու-
տըշմիզ պատմական դէպքերը, որովհետեւ „Succes-
sores deinde eius Artabanus et Tigranes . . . situs“ 41.
գրքում լինելու փոխանակ պիտի լինէր 42. գրքի
մէջ, Այս Արտաւանինն են զամենեւոր որոնք կրում
են «Արշակ Եւերգետէս Ֆիլհէսլէն» գրութիւնը: